

Пам'ятки історії та культури Полтавщини в контексті проблеми повернення українських культурних цінностей із Росії (1917–1930 рр.).

Одним із найтрагічніших наслідків колоніального становища України у складі Російської імперії стало безконтрольне вивезення українських культурних цінностей до Росії. Не випадково, що відразу після повалення російського самодержавства діячі Української Центральної Ради поставили питання про їх повернення на батьківщину. Таку ж принципову позицію зайняли й лідери Української держави, за доби якої проблема повернення українських культурних цінностей стала предметом переговорів між Росією й Україною у травні-вересні 1918 р.

Відповідні пропозиції української сторони готувала міжвідомча нарада (комісія) з числа представників ряду міністерств та фахівців пам'яткознавців, яка на початку червня 1918 р. конституювалась у "Культурну комісію при Українській Мировій Делегації". Наслідком їх роботи став проєкт статей основного мирного договору, яким визначались принципові положення процесу передачі культурних цінностей Україні. Одночасно велась робота по складанню додаткового договору - списку пам'яток, на які претендувала Україна [1].

Уже на засіданні міжвідомчої наради, яке відбулося 27 травня 1918 р., відомий громадський та культурний діяч Д. Антонович запропонував включити до списку речей, намічених до повернення з Ермітажу, комплекс пам'яток, які входили до скарбу, знайденого 1912 р. біля с. Мала Перещепина Константиноградського повіту на Полтавщині й дослідженого членами Полтавської вченої архівної комісії І.Зарецьким і М.Макаренком. Із семи присутніх на засіданні членів комісії цю пропозицію підтримало четверо, двоє утримались, один проголосував проти [2].

На наступному засіданні міжвідомчої наради (29 травня 1918 р.) необхідність постановки питання про повернення Перещепинського скарбу вже не викликала сумнівів у її учасників. Дискусія розгорілася з приводу пропозиції П.Зайцева повернути з Історичного музею у Москві "річі з музею небіжчика Самоквасова, особливо з інвентарю Чорної Могили на Чернігівщині, Актютинської на Полтавщині та з могил Катеринославщини". Своєю пропозицією П.Зайцев обгрунтовував тим, що "проф. Самоквасов був дуже прихильний до місцевих музеїв України і навіть сам

подарував до Чернігівського музею інвентар з розкопок на Лубенщині" [3]. Оскільки пам'ятки розкопок Самоквасова були подаровані ним особисто Московському історичному музеєві, аргументацію П.Зайцева визнали не цілком переконливою. Відтак його пропозицію передали на розгляд та додаткове вивчення юридичній комісії, яка редагувала текст проєкту мирного договору між Росією й Україною.

Щоправда, С.Гужковський спробував переконати членів наради в тому, що "коли б Україна раніше відновила своє державне право, то 1) вона би не дозволила вивезти з своєї території приватні збірки (проф. Самоквасова); 2) значна частина річей, що подаровані у Петроград або Москву, була б подарована Українським державним музеям, яких на Україні не було з огляду на насильне позбавлення її державного права". Проте більшість членів комісії погодилися з П.Зайцевим у тому, "що питання про речі Самоквасова - дуже сумнівне і краще ставить над ним знак запитання та виправить вимогу про нього, додавши до неї "оскільки це можливо по юридичним принципам мирного договору".

Нагомість учасники наради ухвалили вимагати повернення ряду пам'яток Полтавщини з Московського архіву Міністерства юстиції: "доношення та пам'ятки старовини, надіслані з України з приводу архіологічної анкети, та скіфські пам'ятки з розкопок архіолога Стеллецького на Лубенщині, які тимчасово переховувались в цьому архіві" [4].

На жаль, у зв'язку зі зривом Радянською Росією мирних переговорів з Україною у вересні 1918 р. Культурна комісія припинила свою діяльність. І хоча вона не мала реальних наслідків, актуалізувала проблему повернення українських культурних цінностей із Росії не лише серед науково-культурницьких кіл, а й на міждержавному рівні.

Особливою гостроти для України вона набула в 1922 році, коли під приводом боротьби з голодом радянська держава ініціювала масове вилучення коштовностей із церковних та монастирських ризниць. Із самого початку воно проводилось без урахування застережень пам'яткоохоронців. Щоправда, з часом їм удалося відстояти свою позицію перед органами влади й представники музеїв, органів охорони пам'яток почали проводити наукову експертизу церковних коштовностей. Значна їх частина потрапила до музейних зібрань.

Зокрема, значну роботу з експертизи науково-історичної та культурної цінності речей культу, вилучених із ризниць Полтавської губернії, провели співробітники Центрального пролетарсь-

пекти проблеми вивозу пам'яток за межі України при розв'язанні питання про їх повернення на батьківщину. В листі зазначалося: "Облікувати все це надзвичайно складно. Можливо, для такого обліку необхідно створення особливої надзвичайної комісії при Наркомосвіті, яка б запитала відомості за вертикалями інших Наркоматів. А вже цінності вивозились і військами за розпорядженнями Наркомфінансів, предмети музейного значення вивозились Зовнішторгом".

"Серед безкінечної кількості предметів доісторичного минулого Полтавщини, монетних скарбів, переданих і вивезених в Музей РСФФР за розпорядженнями уряду" в листі зазначались в першу чергу "колекції й знахідки, які мають не лише першокласне художнє значення, але й колосальну матеріальну цінність": пам'ятки з розкопок поховань скіфо-сарматської доби в Роменському та Лубенському повітах, які проводили Д.Самоковасов, А.Бобринський, С.Мазаракі, а також Перещенинського скарбу. Приверталась також увага до інших фактів переміщення культурних цінностей із території Полтавщини до Росії: срібного посуду з маєтку Кочубеїв у Диканьці, вивезеного в січні 1919 р., військового посуду до Москви; предмети "музейної кімнати" з цього ж палацу були вивезені його власниками до Петербурга та ін. [12]. У листі повідомлялося, що робота з виявлення інших фактів буде музеєм продовжена.

Як з'ясувалося, вона стала в пригоді в другій половині 20-их років, коли ВУЦВК звернувся до урядів Союзу РСР та Російської Федерації з проханням розв'язати, нарешті, проблему повернення українських культурних цінностей із Росії. В контексті підготовки до відповідних переговорів НКО України доручив Всеукраїнському Археологічному комітету (ВУАК) підготувати списки пам'яток української культури, вивезених за різних обставин до Росії. Відтак, на початку грудня 1926 р. ВУАК звернувся за допомогою в укладанні таких списків до місцевих музеїв [13].

Відповідаючи 27 грудня 1926 р. на звернення ВУАКу, директор Округового центрального пролетарського музею Лубенщини І.Плескач повідомляв, що "йому поки що відомо, що з району його діяльності, а іменню з с. Тишків, Вовчанського району ще в 1887 році були вивезені до імператорської Археологічної Комісії, а потім передані до імператорського Ермітажу для переходування у відділові класичної старовини" дві золотих орнаментованих пластинки, невеликий бронзовий казанок, уламки від сітулів, дві бронзові стріли та уламки від залізних частин списів IV-II ст. до н.е.

Окрім того, в листі приверталась увага до шкатулки, двох портфелів із документами і двох масонських знаків, які у 1826 р. ад'ютант Полтавського генерал-губернатора князя Рєпніна штабс-ротмістр Бібіков та чиновник з особливих доручень Барашов вивезли до російської столиці з маєтку Муравйових-Апостолів у Хомутці. На думку І.Плескача, їх погрібно було розшукувати в архіві колишньої Слідчої комісії у справі грудневого повстання [14].

Відгукнувся на прохання ВУАКу й колишній член ПВАК М.Рєнський. 23 грудня 1926 р. директор Лохвицького музею надіслав підготовлені М.Рєнським відомості про пам'ятки археології Лохвицького повіту в Московському історичному музеї: описані в працях члена ПВАК М.Макаренка знахідки біля с. Яхники; люстерко, фібули, головні шпильки, пряслиця, намистини та інші пам'ятки скіфської доби, здобуті розкопками М. Авенаріуса біля с. Поставамукки; серп, цвяхи, кльця з розкопок біля хутора Осначі [15].

У листі Роменського округового музею до ВУАКу від 30 грудня 1926 р. мова йшла "про археологічні колекції Самоковасова, здобуті ним при розкопках Оксютинського могильника, які перебувають в Московському Історичному Музеї" [16]. Завідувач Миргородським соціально-красним музеєм В. Омельченко 18 квітня 1927 р. повідомив дані, які йому подав відомий український художник О.Сластьон про "картини, меблі, бронзу, посуд, у тім числі і срібний" із маєтку Лук'яновича в с. Мар'їно, в котрому бував Т.Шевченко, - в 1919 р. вони були вивезені денікінцями [17]. Нарешті, Полтавський державний музей (колишній ЦПМП) у листі до ВУАКу від 5 травня 1927 р. дав детальний перелік пам'яток Перещенинського скарбу, які зберігалися в Ермітажі [18].

Усі вони ввійшли до підготовленого ВУАКом на кінець вересня 1927 р. "Попереднього реєстру культурних цінностей, намічених до повернення в Україну з Росії". До "Реєстру" були включені й інші археологічні пам'ятки, знайдені на території Полтавщини, які пропонувалось повернути в Україну з Ермітажу, Російського музею, Артилерійського музею у Ленінграді, Московського історичного музею, Московського археологічного товариства, Тверського музею [19].

"Реєстр" став предметом обговорення Паритетної комісії по обміну музейними цінностями між музеями України й Росії, яка у складі представників від обох республік розпочала роботу 1930 року. На першій сесії Паритетної комісії в кінці березня 1930 р. у Ленінграді були ухвалені й рішення щодо пам'яток, вивезених до

Росії з Полтавщини. Зокрема, на засіданні 28 березня Паритетна комісія ухвалила повернути в Україну з Державного історичного музею в Москві археологічні знахідки М.Авенаріуса біля с. По-ставмуки Лохвицького повіту, а також крем'яну сокиру та заліз-ну кольчугу із Зіньківського повіту Полтавської губернії [20].

У центрі уваги московської сесії Паритетної комісії (травень 1930 р.) опинилося й питання про долю Перещепинського скарбу. З обґрунтуванням необхідності його передачі з Ермітажу в Україну на засіданні комісії 14 травня 1930 р. виступив М.Болтен-ко. "Ермітаж до знахідки цього скарбу мав не менше світове значення, ніж після знахідки цього скарбу, тому я вважаю би, - наголосив він у своєму виступі, - що Перещепинський скарб зав-дяки безперечному його зв'язку з територією України і важли-вістю його, як відомого культурного ланцюга в його розвитку, незважаючи на велике значення у вивченні цілого ряду питань мистецтва по культурі того часу, все ж має бути повернутим в Україну".

Оскільки висловлена ним пропозиція зустріла опір з боку представників Росії в Паритетній комісії, М.Болтенко підкрес-лив: "Перещепинський скарб єдиний ланцюг для характеристики цілої епохи, й випадання його для нас не можна нічим замінити. Я цим не заперечую його важливості для Вас. Я наголошую на безвиході нашого становища. Я знаходжу, що це випадання тих небагатьох ланцюгів загальної схеми розвитку історії нинішньої української території є для нас незамінним". Проте й ці аргумен-ти не переконали російських колег українських членів Паритет-ної комісії. Того дня рішення так і не вдалося ухвалити [21]. Аби досягти компромісу, М.Болтенко на ранковому засіданні 16 трав-ня 1930 р. запропонував розділити скарб. "При цьому основна, унікальна частина скарбу, - зазначив він, - повинна відійти Ук-раїні з тим, щоб Ермітаж отримав точні гальванопластичні копії з цих предметів. Інші предмети можуть бути розподілені за паритетним принципом". Зрештою, після тривалої та гострої дискусії саме на цьому варіанті вирішення долі Перещепинського скарбу й зійшлися члени Паритетної комісії [22].

Таким чином, багаторічні спроби розв'язання проблеми повер-нення вивезених з України до Росії пам'яток культури увінчалися прийняттям компромісних рішень, які стосувалися, в тому числі, й старожитностей Полтавщини, що опинилися в російських музе-ях. Не всі вони були виконані. Проте, спираючись на виявлені в архівах матеріали, можна сподіватись на відновлення російсько-українського діалогу стосовно давньої для обох країн теми.

Джерела та література

1. Українські культурні цінності в Росії: Перша спроба повернення, 1917-1918 / Упоряд.: С.Кот, О.Нестуля. - К.: Видавничий Дім "Соборна Україна", 1996. - 300 с.
2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (Далі ЦДАВО України). - Ф. 2607, оп. 1, стр. 56. - Арк. 19-21.
3. Там само. - Спр. 61. - Арк. 6-7.
4. Там само. - Спр. 56. - Арк. 26-28 зв.
5. Державний архів Полтавської області (Далі - ДАПО). - Ф. Р-495, оп. 1, стр. 2. - Арк. 1-3 зв.; Ф. Р-1503, оп. 1, стр. 106. - Арк. 77.
6. Науковий архів Інституту археології Національної Академії наук України (Далі - НА ІА НАНУ). - Ф. ВУАК, стр. 177. - Арк. 18 зв.
7. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадсько-го (Далі - ІР НБУ). - Ф. X, № 31568. - Арк. 11.
8. Там само. - Спр. 19007. - Арк. 6-7.
9. Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні. 1917-1941 рр. Ч. 1. 1917 - середина 20-х років. - К., 1995. - С. 151.
10. Державний архів Київської області. - Ф. Р-2412, оп. 2, стр. 268. - Арк. 1-38 зв.
11. ЦДАВО України. - Ф. 166, оп. 2, стр. 456. - Арк. 27.
12. Там само. - Оп. 3, стр. 118. - Арк. 183-184.
13. НА ІА НАНУ. - Ф. ВУАК, стр. 95. - Арк. 8.
14. Там само. - Арк. 12.
15. Там само. - Арк. 22.
16. Там само. - Арк. 33.
17. Там само. - Арк. 52.
18. Там само. - Арк. 56-57.
19. Там само. - Арк. 230-251.
20. Державний архів Російської Федерації. - Ф. 2307, оп. 15, стр. 30. - Арк. 27 зв.-28.
21. Там само. - Спр. 34. - Арк. 74-120 зв.
22. Там само. - Спр. 30. - Арк. 37-38.

